

مروری بر پنجاه سال

باستان‌شناسی ایران

تألیف

دکتر عزت‌الله نگهبان

استاد دانشگاه

سازمان میراث فرهنگی کشور

۱۳۷۶

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه ناشر
۱۳	پیشگفتار
۱۴	مقدمه
۱۷-۹۲	بخش نخست، از آغاز تا دوران تحول (۱۳۳۹)
۱۹	اشاره مختصری به سیر فعالیتهای باستان‌شناسی در تمدنهای دنیای باستان
۲۷	۱. مدارک مربوط به تعمیرات آثار باستانی
۳۳	۲. مدارک باقی مانده مربوط به یافتن گنجینه و آثار عتیقه
۳۹	۳. مدارک مربوط به امتیازها و قراردادهای
۴۰	عهدنامه قطعی نسبت بامتیاز عتیقه ایران
۴۲	سوابق انجمن آثار ملی و مفاخر فرهنگی (انجمن آثار ملی سابق)
۵۱	اشیاء عتیقه جعلی و ...
۶۴	سازمان اداره کل باستان‌شناسی و موزه ایران باستان
۶۸	سابقه تأسیس رشته باستان‌شناسی و تدریس آن
۸۴	دانشگاه تهران و نقش آن بر تحول مطالعات باستان‌شناسی ایران
۹۳-۳۲۴	بخش دوم: تحول در وضع باستان‌شناسی کشور
۹۵	اقدامات بازرسی شاهنشاهی در اداره کل باستان‌شناسی
۹۶	شروع همکاری نگارنده با اداره کل باستان‌شناسی
۱۰۰	خریدار مجموعه مارسل ویدال
۱۰۱	حذف تپه سیلک کاشان و کاخ صفی آباد از فهرست آثار ملی ایران
۱۰۳	حفاریهای تجارتي، داستان حفاری نور در استان مازندران، سرنوشت آقای صالحی
۱۱۰	حفاریهای قاچاق و مخفیانه، تپه هگمتانه، ریباتپه، تپه معصوم‌زاده، صندل آباد
۱۱۳	اولین برخورد
۱۱۷	راه بیجار
۱۱۷	به طرف تخت سلیمان
۱۱۸	تخت سلیمان
۱۲۱	شهر مراغه
۱۲۳	حفاری حسنلو
۱۲۸	یانیک تپه
۱۳۰	تبریز

۱۳۱	برخورد
۱۳۲	دستشویی سلطنتی
۱۳۷	مدیر کل خارجی
۱۴۰	تغییر دولت
۱۴۰	نقشه باستان‌شناسی و فرهنگ آثار باستانی ایران
۱۴۱	برکناری نگارنده از کار
۱۴۱	ترانسه آزمایشی تپه مهران آباد
۱۴۳	اعتصاب عظیم معلمین
۱۴۴	به کارگماردن مجدد
۱۴۵	اقدامات و راه‌حلهای مثبت و منفی در مبارزه و جلوگیری از تردد آثار عتیقه قاچاق
۱۴۵	حفاری مشترک مردم باستان‌شناسی
۱۴۷	دخالت و شرکت افراد بانفوذ در غارت آثار ملی
۱۴۷	سابقه و زمینه حفاری مارلیک
۱۴۹	سوء استفاده از وانت باستان‌شناسی
۱۵۱	مسافرت به رودسر
۱۵۴	سفر به املش و امارلو، شهرک املش
۱۵۶	راه پیچ در پیچ تا «بلوردکان»
۱۵۷	ارتفاعات
۱۵۷	هلو دشت
۱۵۸	دهکده سمام و هیأت بررسی اداره باستان‌شناسی
۱۶۲	شب فراموش نشدنی در قهوه‌خانه بلوردکان
۱۶۳	اولین اقدام برای شناسایی تپه مارلیک
۱۶۳	اجازه حفاری مارلیک
۱۶۷	سفر به مارلیک (چراغعلی تپه)
۱۶۹	شروع به حفاری
۱۷۰	ارباب رجوع سمج
۱۷۲	دهکده نصفی
۱۷۵	ترانسه آزمایشی ۱ و ۲، تب طلا
۱۷۸	توطئه برای متوقف کردن حفاری
۱۸۳	مخبرین و رسانه‌های عمومی
۱۸۴	سفر تهران به قزوین و مارلیک
۱۸۵	ناهار غیر منتظره
۱۸۶	بازار طلایی، دروازه طلایی، قایق طلایی و کلید طلایی
۱۹۰	مقلدان غرب (غرب زدگی)
۱۹۱	حادثه به موقع و بجا
۱۹۶	زندان چراغعلی تپه
۱۹۶	حفاری مخفیانه توسط یک زاندارم
۱۹۷	حمل صندوق آهنی به حفاری
۱۹۹	ملاقات خبرنگار روزنامه کیهان بین‌المللی
۲۰۰	دستگیری قاچاقچی عتیقه
۲۰۲	کمک به حفاظت تپه
۲۰۲	پیشرفت حفاری در حال عادی

۲۰۴	فکر جلوگیری از حفاریهای هیأت‌های خارجی
۲۰۷	آمدن وزیر فرهنگ به حفاری مارلیک
۲۱۲	حمله خطرناک دزدان
۲۱۷	نمایشگاه موقت آثار مکشوفه مارلیک
۲۲۲	ملاقات کننده مزاحم و مدعی جدی
۲۲۴	شایعه مسموم کردن آب آشامیدنی هیأت حفاری
۲۲۵	بازرسی رودبار
۲۲۹	خبر اکتشافات مارلیک در رسانه‌های بین‌المللی
۲۳۰	استودیو فیلمبرداری گلستان
۲۳۰	فیلمبرداری بی بی سی انگلستان
۲۳۳	نوروز سال ۱۳۴۱
۲۳۵	مارهای مارلیک
۲۳۸	حفاری پیلای قلعه
۲۴۱	ملاقات کنندگان عالیقدر، محترم و مفید
۲۴۷	چاه غیر منتظره
۲۵۰	خطر جدی مارها
۲۵۲	سفر زحمت‌افزای شهرام به تپه مارلیک
۲۵۴	وضع بی سر و سامان تجارت عتیقه در ایران
۲۵۷	پیشنهاد رشوه
۲۵۸	شمشیر پروفیسور ملکی
۲۶۳	سختگیریهای پروفیسور گیرشمن
۲۷۱	نمایشگاه دوم از آثار مکشوفه در حفاری مارلیک
۲۷۱	گزارش به شاه
۲۷۳	تغییر دولت
۲۷۵	برخورد با مدیر کل تازه
۲۷۸	ملاقات با آقای مهندس معین
۲۷۹	قلعه قاسم (سمیران)
۲۸۳	گنج نامه، جناب سرهنگ و رمال
۲۸۶	ژاندارمری، درخت توت و گنجینه
۲۹۰	همسایه ما شیخ اسماعیل
۲۹۳	سرنوشت شوم نمایشگاه دوم آثار مکشوفه مارلیک
۲۹۶	توطئه علیه حفاری مارلیک
۲۹۹	برخورد شدید با وزیر فرهنگ
۳۰۰	پایان داستان حفاری مارلیک
۳۰۱	شروع حفاری هفت تپه و مقابله با آقای پروفیسور گیرشمن
۳۰۶	مبادلات غیر قانونی و قاچاق اشیاء عتیقه
۳۱۳	تاریخچه برنامه باستان‌شناسی دانشگاه تهران در دشت قزوین
۳۱۶	تاریخچه تأسیس مؤسسه باستان‌شناسی در کاروانسرای محمدآباد دشت قزوین
۳۲۰	بازسازی کاروانسرای محمدآباد

بخش سوم ، حفاریهای علمی و وضعیت باستان‌شناسی ایران

وضعیت باستان‌شناسی ایران بر اساس تقسیم‌بندی دورانهای باستانی

دوران حجر قدیم

دوره آشولیان

دوره موستریان، غار ارجنه، غار قمری

دوران بارادوستیان، غار یافته، پناهگاه پاسنگر، غار ارجنه

دوران زارزیان

۳۲۵-۴۹۷

۳۲۷

۳۲۹

۳۲۹

۳۳۰

۳۳۱

۳۳۲

فهرست کلی آثار و بقایای باستانی قبل از دوران استقرارهای اولیه کشاورزی

غار کبه، غار وارواسی، غار هوتو، غار کمر بند، غار رستم قلعه، غار علی تپه، غار کله، غار بیستون، غار تمتمه، خونیک (لکی اسپور)، غار اندرت زو، کرانه دریاچه مهارلو، محوطه اطراف کلارزاعی، غار تنگ پیدا، محوطه منشور آباد، تپه پاپله، تپه پهونده، دره سرآب، تپه بحرین، تپه زاغه، غار کرفتو، غار داورز غازی، غار کبه، غار کنجی، غارهای منطقه کلاردشت.

۳۳۳-۳۳۹

تمدنهای دورانهای پیش از تاریخ

سفال سست و نرم، دوران قابل مقایسه با دوره جارمو در بین‌النهرین، دوران قابل مقایسه با تمدن حصونا، حلف، عبید، اورک و جمدت نصر بین‌النهرین، آغاز سلسله‌ها در بین‌النهرین، دوران سفال خاکستری، دوران نئولیتیک، دوران مفرغ قدیم، جدید، دوران آهن.

۳۴۰-۳۴۶

۳۵۰

الف - اجتماعات و استقرارهای اولیه قبل از دوران سیلک (با شرح مختصر):

تپه علی کش، تپه آسیاب، تپه سرآب، تپه زاغه، تپه سنگ چخماق.

۳۷۴

فهرست کلی آثار و بقایای تمدنهای قبل از تمدن سیلک

تل باکون ب، تپه علی کش، تپه گوران، تپه آسیاب، تپه سرآب، تپه زاغه، تپه سنگ چخماق، تپه‌های دشت قزوین، گنج دره

۳۷۵

ب - تمدن سیلک (نمونه بقایا با شرح مختصر)

۳۸۰

تپه سیلک اول

۳۸۰

فهرست کلی آثار و بقایای دوران تمدن سیلک

تپه سیلک، تل باکون ب، تل جری ب، تپه زاغه، تپه حاجی فیروز، تپه گودین، تپه گوران، تپه سرآب، غار کمر بند،

غار هوتو، تپه چغامیش، تپه جعفرآباد، تپه چشمه علی عمیق، یانیک تپه، تمدن چشمه علی

۳۸۶

سیلک طبقه دوم، تپه گیان

۳۸۷

فهرست کلی آثار و بقایای تمدن چشمه علی

تپه آنو (گورکان شمالی)، تل موشکی، تپه گیان، تپه طرحان (تپه تیخان)، گوی تپه، چشمه علی، تپه ساوه، ساوه، تپه قلعه دختر،

تپه سیلک، تپه سیا بید، تپه موریان، تپه زاغه، گودین تپه، تپه چغامیش، تپه جعفرآباد، غار هوتو، یانیک تپه، تل باکون، تمدن حصار

۳۹۳

د - تپه حصار (نمونه بقایا با شرح مختصر)

۳۹۵

تپه حصار، سیلک سوم، تپه گیان

۳۹۹

فهرست کلی آثار و بقایای تمدن حصار

خرگوش تپه، تپه حصار، تپه آنو (گورکان شمالی و جنوبی)، تپه رامرود، شهر سوخته، تپه کلات گرد، تپه مشی، آثار بمپور، تپه

خورآب، تپه دامین، تپه کتوکان، ده قاضی، تپه مولا، تپه پیر کنار، تپه شهردراز، تل ابلیس، ناحیه دشتی، تل جری، تل نخودی، تل

باکون الف، تپه گیان، تپه کمتران، تپه دماویزه، تپه میرولی، تپه کوزه گران، تپه چغاسبز، تپه چغاپهن، تپه ژیرآبران، تل زهاب، کرد

حسن علی، گوی تپه، تپه سیلک طبقه سوم، قبرستان سگزآباد

۴۰۳

دوم: تمدن جنوب و جنوب غربی ایران

۴۰۳

تمدن سفال نخودی رنگ

۴۰۶

شوش اول، تل ابلیس

۴۰۸

فهرست کلی آثار و بقایای تمدن سفال نخودی رنگ

تپه چغامیش، تپه جعفرآباد، تپه جوی، تل سنگ سیاه، تل گودرحیم، تل دروازه، تل ریگی کمال آباد، تل کنکان، تل سیاه، تل ریگ خسو، ریگ مادوان، تل سکو مادوان، تل سیاه مادوان، شیرتپه، تپه دهبید، تپه دوتلان، آثار ریشهر، تل گرد، تل حسنک، تل گورپیا، تپه مال امیر، تل باو محمد، تپه شوش (طبقه اول)، تپه دویسیه، جعفرآباد، تپه بندبال، تپه بوهلان، تپه حلوی ماش، تپه موسیان، تپه محمدجعفر، تپه مرادآباد، تپه خزینه، تپه علی آباد، تپه حباب بن روان، غلام تپه، تپه ابوفندوا، تپه دانش ور

۴۱۵

ارتباط و مقایسه تمدنهای پیش از تاریخ با تمدنهای همسایه و مجاور

۴۱۶

ایران در هزاره‌های چهارم تا دوم پیش از میلاد مسیح

۴۲۲

فهرست کلی آثار و بقایای تمدنهای هزاره‌های چهارم تا دوم پیش از میلاد مسیح

تورانگ تپه، شاه تپه، تپه استرآباد، تپه حصار، تل کفتری، تل قلعه، تل شغا، تل تیموران، تپه گیان، تپه جمشیدی، تپه بدهورا، تپه چغاسبز، تپه کفتلان، تپه بدآور، تپه میرولی، تپه دماویزه، تپه سرخ دم، باغ لیمو، تپه کوزه گران، تپه گزآباد، تپه قلعه گوری، تپه ژیرآیران، تپه بنتکی، تپه چغابال، تپه چغا کبود، تپه مویلیک، تپه پیرآوند، دینختپه، گوی تپه، تپه سیلک، تپه سگزآباد، تپه ابوفندوا، آثار ریشهر، کورانگون، تل غزیز، تپه شوش، شهر سوخته، تپه یحیی، شهداد، هفت تپه، تپه ابوفندوا، سیلک، دشت خوزستان آثار و تپه‌ها.

۴۲۹

دوران آغار تاریخی

۴۳۲

فلات ایران در هزاره‌های سوم تا اول پیش از میلاد مسیح (با شرح مختصر)

تپه سیلک طبقات چهارم و پنجم و ششم، تپه گیان، تپه حصار طبقه دوم و سوم، شهر سوخته، یانیک تپه، تپه مارلیک، هفت تپه، برنز لرستان، تپه باباجان، هفتوان تپه

۴۶۷

فهرست کلی آثار تمدنهای هزاره دوم و ابتدای هزاره اول پیش از میلاد مسیح

رستم قلعه، گنج تپه (کلاردشت)، منطقه کلاردشت، تپه سرخ داغ (طبقه دوم)، قبور خنیمان، تل تیموران، تل جلاباد، تل غزیز، چغازنبیل، ژیلویران، تپه گیان طبقات اول و دوم، تپه بدهورا، تپه بدآور، تپه سرخ دم، پشت کوه، تپه چغابردینه، تپه چغاپهن، تپه گزآباد، تپه شیرشغا، تپه چغابال، تپه مویلیک، تپه تلیاب، تپه چغاسای، تپه‌های ماهی دشت، قبور زالوآب قبور، قبور پیرغیب، قبور کوش قلعه، زیویه، تپه دینخا، تپه حسنلو، گوی تپه، تاش تپه، کتیبه، کوه زاغی، کتیبه کله‌شین، آثار ماکو، قبور طالش، قبور خوروین، قبور چندر، قبور دروس، تپه کله دشت، تپه سیلک طبقات پنجم و ششم، تپه سگزآباد، تپه مارلیک، مجموعه آثار هفت تپه، قبور قیطره، دشت خوزستان، منطقه لرستان، دشت قزوین.

۴۷۷

فهرست کلی آثار تمدن ایلام

ریشهر، نقش کورانگون، نقش رستم، مال امیر، قلعه تل، کل فرا، تل غزیز، ویرانه قلعه، چغازنبیل، شوش، شهر سوخته، تپه یحیی، شهداد، هفت تپه، تپه ابوفندوا، تپه سیلک، آثار و تپه‌های دشت خوزستان

۴۸۱

فهرست کلی فعالیت‌های باستان‌شناسی در ایران

۵۰۶

مجامع، کنگره‌ها، نمایشگاه‌های باستان‌شناسی ایران

۵۰۹

فهرست مجله‌های مربوط به باستان‌شناسی

۵۱۱

فهرست جدولها

۵۲۱

فهرست منابع فارسی

فهرست منابع خارجی

مقدمه ناشر

هر چند مطرح شدن موضوع یا علمی به نام باستان‌شناسی در جهان قدمتی کمتر از یک صد سال دارد، اما انجام کارهایی نظیر بخشی از آنچه باستان‌شناسان انجام می‌دهند، از هزاران سال قبل با هدفی کاملاً متفاوت و حتی متضاد رواج داشته است.

آنچه که از هزاران سال قبل انسانها انجام می‌دادند، کاوش و جستجوی زمین و به ویژه خرابه‌ها، برای یافتن فلزات مختلف به خصوص طلا و نقره بود. رواج این تفکر در حدی بود که در تمام شئون اخلاقی، دینی، اعتقادی و حتی آداب، رسوم، سنن، ادبیات، و ضرب‌المثلها نفوذ کرده بود. در قرآن کریم، حضرت خضر (ع) در توجیه عمل خود یعنی تعمیر و بازسازی دیوار در دهی، به حضرت موسی (ع) می‌فرماید: «خدا به من اطلاع داد زیر دیوار گنجی است که متعلق به دو کودک یتیم کوچک است و از مرد شایسته و کریمی به آنان رسیده است. من تصمیم گرفتم این دیوار را که نشانه گنج است حفظ کنم تا آن کودکان بزرگ شده و نیرو پیدا کنند و گنج را که مال حلال و پاکیزه است بیرون آورند.» (سوره کهف آیه ۸۲)

این موضوع بیانگر یک مسئله اخلاقی، دینی و حتی یک تکلیف الهی است، یا این ضرب‌المثل که گنج را در خرابه‌ها باید یافت و دهها نمونه دیگر، نحوه نگرش و تفکر خاصی نسبت به کاوش و یافتن اشیاء است. حتی در اواخر قرن ۱۹ که توجه به تپه‌ها و اماکن تاریخی و کاوش آنها شدت گرفت هدف اولیه یافتن اشیاء به عنوان گنج و برای تکمیل مجموعه‌های خصوصی بود تا اینکه از اوایل قرن ۲۰ موضوع علم باستان‌شناسی مطرح شد و توجه به فرهنگ و تمدن گذشته برای مطالعه سرگذشت انسانها و پی بردن به شیوه‌های زندگی آنان از روی یافته‌ها شکل گرفت.

از زمان مطرح شدن علم باستان‌شناسی دیگر هرگز یافتن اشیاء با هدف و انگیزه پیدا کردن گنج نبود بلکه باستان‌شناسی با مطالعه دقیق در ذره ذره و لایه لایه خاک و یافته‌های جدید، توانست تاریخ فرهنگ، تمدن و حتی شیوه زندگی، باورها، اعتقادات، پیشرفت صنایع، داد و ستد، روابط اقتصادی-فرهنگی و بسیاری از امور مجهول جوامع انسانی گذشته را مطالعه و تدوین نماید.

امروزه نیز از دید باستان‌شناسان تپه‌ها و اماکن تاریخی یا به گفته قدما «خرابه‌ها» کتابهای کهنه‌ای هستند که شیوه خواندن آنها را کسی جز باستان‌شناسان نمی‌دانند. این کتابهای مندرس اگر با دقت و ظرافت ورق بخورند، می‌توان آنها را خواند. پوست یک دانه گندم متعلق به هزاران سال قبل، یک تکه سفال ساده و حتی گرده گل‌های پراکنده در هوا که بر روی خاک هزاران سال قبل نشسته‌اند، می‌توانند رمز و رازها و سرگذشت انسانهای گذشته را برایمان بازگو نمایند.

کتاب حاضر که به همت آقای دکتر عزت‌الله نگهبان که خود از پیش‌کسوتان این علم در ایران می‌باشند تدوین شده است، تلاش دارد تا روند تکامل این علم را از نگرش اولیه تا شکل‌گیری به صورت یک علم بیان نماید.

امید است که انشاءالله نسل حاضر با درک صحیح از اهمیت تپه‌ها و اماکن تاریخی یا این کتابهای مندرس، در حفظ و مراقبت عمومی از آنها کوشا بوده و این مجال را فراهم نمایند تا باستان‌شناسان با دقت و حوصله به کاوش علمی دقیق و مطالعه آنها پرداخته و تاریخ فرهنگ و تمدن غنی و طولانی این سرزمین را آن گونه که بوده تدوین نمایند.

ناصر یازوکی

معاون معرفی و آموزش سازمان میراث فرهنگی کشور

پیشگفتار

سرگذشت و تاریخچه باستان شناسی ایران که عمر آن از ابتدا تا کنون هنوز به یک قرن نرسیده حاوی مطالب سرشار و گوناگون و متفاوتی است که جوانب مختلف آن مانند اخبار، داستانهای واقعی، فعالیت‌های گنج یابی، تپه کنی، حفاریهای تجارتي، تجارت عتیقه، مبادلات غیرقانونی و صدور عتیقه‌ها، اشیای عتیقه جعلی و ساختگی، علم باستان شناسی، حفاریهای علمی، بررسیهای باستان شناسی هیأت‌های ایرانی و خارجی، تشکیل مجموعه‌های خصوصی، تأسیس موزه‌ها و حفاظت و مرمت آثار باستانی و اماکن تاریخی به حدی متنوع و زیاد است که شرح دقایق و جزئیات و پیامدهای مضر و مفید حاصل از این گونه فعالیتها از ظرفیت و حوصله این کتاب خارج است و به قول معروف «مثنوی هفتاد من کاغذ شود».

آنچه در این مجموعه به نظر خوانندگان عزیز می‌رسد، اشاره و خلاصه مطالب و رویدادهای گوناگون و تصویر و رهنمون کلی این داستان در حدود بیش از نیم قرن گذشته است. سعی شده تا آنجا که گنجایش کتاب اجازه می‌دهد، نمونه‌های شاخصی که یا در سرنوشت این ضابطه تأثیر کلی داشته یا به نحوی نمایشگر مشکلات و تحولات گوناگون و موقعیت کلی این علم در کشور ما بوده در اختیار خوانندگان محترم قرار گیرد. انتخاب و اختیار بعضی از این وقایع و شرح دقیقتر و مفصلتر آنها با وجودی که براساس اهمیت آنها صورت گرفته اما نمودار کامل همه آنها نیست، بلکه فقط به عنوان نمونه و مثال به رشته تحریر در آمده و عرضه شده‌اند.

در رهگذر تحریر و تنظیم این سرگذشت که نگارنده خود شاهد و ناظر و دست اندر کار دوران نسبتاً درازی از آن بوده‌است، طبیعتاً مواردی که در ارتباط نزدیک و مستقیم با مسئولیتهای من قرار داشته در این انتخاب مؤثر و ذی نفوذ بوده و تأکید بیشتری در شرح آنها شده‌است. ولی در تفسیر فعالیت‌های علمی حفاری، بررسیهای علمی و کشفیات باستان شناسی تا آنجا که مدارک و اطلاعات کافی در دسترس بوده مورد استفاده قرار گرفته و به همه آنها اشاره شده‌است.

کتاب تاریخچه باستان شناسی ایران به دو قسمت کلی تقسیم می‌شود. قسمت اول شامل دورانی است که آغاز این داستان را در بر گرفته و نمودار فعالیت‌های گذشتگان در به وجود آمدن تشکیلات باستان شناسی در ایران و سابقه آن است. اطلاعات و مدارک مربوط به این دوران اقتباس از منابع و مأخذی است از قبیل روایات، اقوال، گفتار، یادداشتها، تقریرات، سفرنامه‌ها و نوشته‌های دوستان و همکاران و نویسندگان دیگر. قسمت دوم کتاب شامل دورانی است که نگارنده شروع به همکاری با تشکیلات باستان شناسی کشور (از سال ۱۳۳۹ خورشیدی) نموده و شخصاً در جریان کارها قرار داشته‌است.

لازم به یادآوری است که در تنظیم و تحریر این تاریخچه طولانی و داستان واقعی و پُر زیر و بم مسلماً نواقص و نارساییهایی وجود دارد. امیدوارم خوانندگان گرامی با راهنماییهای مفید خود نگارنده را قرین مرحمت فرمایند.

مقدمه

بشر در رهگذر حیات خود بر روی زمین در طول هزاران سال آثار و بقایایی بر جای نهاده است. این آثار در بُعد زمانی و موقعیت مکانی نمایشگر و بازتاب وضعیت و کیفیت زندگی او در مرحله‌ای خاص و منطقه‌ای معین است. با وجودی که در اثر گذشت زمان پیشرفت در نحوه ساخت آثار و کیفیت بهتر زندگی منطقی به نظر می‌رسد، ولی به دلایل مختلفی که تابع محیط و منطقه، نیاز و موارد متعدد دیگری است، گاهی اجتماعات سیر تکامل منطقی پیموده و برعکس در دورانی دیگر سیر قهقراپی داشته است. حاصل جمع این نوسانها و دگرگونیها به هر حال پایه گذار تمدنهایی است که به طور کلی در رهگذر پیشرفت جوامع بشری با گذشت زمان تکامل یافته، آثار و شواهد ملموسی دال بر این نظریه بر جای گذارده‌اند.

بدون شک قطعه‌ای سنگ، تکه‌ای سفال، چوبی پوسیده، ساختمانی ویران، یا تپه‌ای فراموش شده متضمن و بیانگر وقایعی در چارچوب وجود خویشند و به مصداق شعر زیبا و نغز هاتف اصفهانی که در تکوین عظمت خلقت و طبیعت می‌فرماید:

دل هر ذره را که بشکافی آفتابیش در میان بینی

در جهان باستان شناسی نیز بر هریک از این آثار چه خرد و چه کلان، چه زشت و چه زیبا و چه سالم و شکسته یا پوسیده اگر با دیده بصیرت و بینش نظر افتد یک جهان اطلاعات و دانش مادی و معنوی را مانند آئینه‌ای صادق بی هیچ تظاهر و خلاف، منعکس و روشن می‌سازد.

به عبارت دیگر آنچه وقایع نگاران و تاریخ نویسان بنا بر موقعیت زمان و محیط و احتیاجات زندگی با تحت فشارهای سیاسی و تعصبات ملی و میهنی یا تمایلات شخصی در نوشته‌های خویش احتمالاً منعکس یا ملحوظ ساخته‌اند چه بسا از بیان واقعیت و حقیقت محض منحرف شده و امروز به صورت مدارک تاریخی با تصویری غیر واقعی در دسترس مورخان و دانشمندان قرار گرفته است، اما در علم باستان شناسی این خطاها و لغزشها و ملاحظات وجود نداشته و برعکس باستان شناس با حقایق محض و عریان سر و کار دارد. آثار باستانی اعم از اشیای عتیقه، ابنیه کهن و تپه‌های مترو که که بر حسب اتفاق و در رهگذر زمان به صورتی ویران و فراموش شده در دل خاک باقی مانده‌اند، چون در بوته آزمایش و تفحص قرار گیرند هریک به نوبه خود می‌توانند به خوبی نمایشگر وضعیت و نحوه طرز ساخت و بیانگر و مفسر اوضاع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و همچنین افکار و عقاید مذهبی زمان خویش باشند.

هریک از آثار باستانی به زبان حال بیانگر هویت و خصوصیات خود هستند. آشنایی و شناخت زبان آنها و برقراری ارتباط با این آثار رازگشای احوال و سرگذشت آنهاست. قطعه‌ای سفال شکسته روی تپه‌ای ویران بانوایی رسا زبان حال خویش را زمزمه می‌کند و این باستان شناس است که با چشم دل و گوش جان پذیرای چنین زمزمه است تا بر احوال آن آگاهی یابد. این اشیاء و آثار، حکایت شیرین و اسرار پیچیده‌ای از نحوه ساخت، خمیره ذات، نوع رنگ و نقش، نوع کارگاه سفالگری، فکر و اندیشه سفالگر، تمدن مربوطه، طرز

استعمال و بالاخره هویت خویش در نهان دارند تا بر گوش شنوای اهل دل بر خوانند. باستان شناسان و دانشمندانی که با زبان حال این آثار و شواهد به تکلم و گفت و شنود می‌پردازند، دنیایی از سکوت پر معنا و گویا در مقابل یک قصر ویرانه، یک تپه باستانی، یک کتیبه تاریخی، یا یک شهر متروک باز می‌یابند و گمشده خویش را به آسانی در آن سکوت عمیق که هزاران بار گویاتر از هر متکلم و خطیب توانایی است، پیدا می‌کنند و با آن به سخن می‌نشینند. باشد تا به گوش جان پذیرای احوال آنان شوند و به افسانه و فلسفه وجود و حیات آنان آگاهی یابند.

داستان طولانی و دیرین فرهنگ و تمدن بشر ساخته و پرداخته مجموعه‌ای از ترکیب اطلاعات مربوط به این شواهد و مدارک است که به مرور ایام در نتیجه تحقیقات و بررسیهای باستان شناسان و دانشمندانی که با گذشته بشر سر و کار دارند، جمع آوری شده است. تاریخ طولانی تمدن و فرهنگ گذشته جهان از حروف، کلمات، جملات و فصلهایی تشکیل شده که مسئولیت تکوین آن بر عهده آثار مکشوفه باستانی بوده و هر یک صفحات تازه‌ای را بر این افسانه کهن افزوده یا در آینده خواهند افزود. علم باستان شناسی که در مقام مقایسه با علوم دیگر علمی جوان است و هنوز مراحل اولیه خود را می‌پیماید و از تحقیقات علمی اولیه آن بیش از یک قرن نمی‌گذرد، آینده‌ای درخشان در پیش خواهد داشت.

باش تا صبح دولتت بدمد کاین هنوز از نتایج سحر است
شاید بتوان انگیزه اصلی و هسته مرکزی علم باستان شناسی را علاقه بشر به آگاهی از دوران گذشته و نحوه زندگی اجداد خویش دانست و اصولاً همین ارضای حس کنجکاوی بوده که باعث پیشرفت زیادی در مطالعات باستان شناسی و زندگی گذشته بشر شده است.

علاقه و کنجکاوی نسبت به زندگی اجداد و نیاکان، تلاش و توجه به دانستن و کسب اطلاعات بیشتر در مورد اشیایی که گاه و بیگاه و ضمن شخم زدن زمین، جاده سازی، کندن زمین برای مجرای آب و قنات، یا بنیان ساختمان جدید در دسترس بشر قرار می‌گرفت، داستانها و افسانه‌هایی که نسبت به قصرهای ویران و تپه‌های باستانی سینه به سینه باقی مانده به تدریج سؤالیهای گوناگونی در این رهگذر به وجود آمده است که پاسخ آنها در تحقیق و تفحص بیشتر نسبت به این آثار امکان پذیر بوده است. حاصل کلام آنکه هزاران هزار سال زندگانی تاریک گذشته بشر فقط با بررسی و مطالعه آثار باقی مانده روشن می‌شود و این حس کنجکاوی بالاخره تا اندازه‌ای راهگشای این معما می‌گردد و به تدریج اطلاعاتی اگرچه محدود و ناقص در اختیار علاقه مندان و باستان شناسان قرار می‌دهد.

با وجودی که این توجه و حس کنجکاوی و علاقه نسبت به آثار گذشتگان در ابتدا برای بررسی و تفحص در آثار گذشتگان بسیار مفید واقع شد و اطلاعات زیادی در مورد تمدنهای باستانی در اختیار جوامع بشری قرار داد، ولی به تدریج با ارزش یافتن آثار عتیقه و باستانی، از مسیر اصلی خویش منحرف شده و در مجرای زیاینبخش جمع آوری عتیقه و یافتن گنجینه قرار گرفت. شیوع حفاریهای بدون نظم و ترتیب و بدون در نظر گرفتن ضوابط علمی باستان شناسی و تجارت آثار مکشوفه در این حفاریها که عموماً با وجودی که ارزش تجارتي داشتند، ولی هویت اصلی آنها از نظر قدمت و تعلق آنها به تمدن خاص و مشخصی دستخوش اضطراب قرار گرفته بود، زینهای جبران ناپذیری به تپه‌های باستانی وارد آورد. نیاز به تذکر است که امروز در علم باستان شناسی اشیای عتیقه فقط در صورتی ارزش علمی دارند که هویت آنها از نظر حفاری و طبقات باستانی روشن و محرز باشد. اشیای باستانی بدون هویت با وجودی که ممکن است از نظر هنری ارزش داشته باشند، ولی نمی‌توانند به عنوان مدارک اصیل و مستند در زمینه تحقیقات علمی مورد استفاده قرار گیرند. باید در نظر داشت که خسارات وارده از حفاریهای مخفیانه و تجارتي بدون روش صحیح علمی و به منظور جمع آوری

عتیقه بسیار زیان‌بخش بوده و صدمات ناشی از آن جبران‌ناپذیر می‌باشد. چه در این قبیل حفاریها، اساس و بنیان طبقه بندی و لایه‌های باستانی در اثر کند و کاوها مضطرب شده و برگرداندن آنها به حال و نظم و ترتیب اولیه و اصیل امکان‌پذیر نیست.

علاوه بر این نکته دیگری که در نیم قرن گذشته به خصوص در دوران اخیر ضایعات فراوانی در زمینه شناخت هنر اصیل تمدنهای باستانی به وجود آورده تولید و ساخت اشیای تقلبی و بدلی است. شاید بتوان به جرأت اظهار داشت که حدود پنجاه درصد از اشیای عتیقه‌ای که در معرض تجارت و خرید و فروش قرار گرفته‌اند، اصالت نداشته و نمونه‌های بدلی و ساخته دست صنعتگران امروزی بوده‌اند. متأسفانه ادامه این قبیل عملیات ناروا و نادرست چه در زمینه حفاریهای مخفیانه و قاچاق و چه در رهگذر تجارت عتیقه و ساختن اشیای تقلبی در نیم قرن گذشته ضربات مهلکی بر پیکر آثار باستانی کشور ما وارد آورده است.

این یغما و چپاول نه فقط در کشور ما بلکه در بیشتر کشورهای که آثار تمدنهای باستانی جهان را در محدوده خود در بردارند متداول و رایج بوده است. حاصل جمع این نوع عملیات خلاف نیم قرن اخیر، امروزه به گونه‌ای آشکار در صدها مغازه عتیقه‌فروشی، در بیشتر مجموعه‌های خصوصی و در اغلب موزه‌های بزرگ جهان وجود دارد.

امید آن دارد در آینده با تکیه بر قوانین موجود که اجرای صحیح آنها به خوبی می‌تواند از این عملیات خلاف جلوگیری کند وضع بهتر و سامان بیشتری در حفاظت و نگاهداری میراث فرهنگی ارزنده کشور به وجود آید.

بخش نخست

از آغاز تا دوران تحول (سال ۱۳۳۹)

مختصری بر سیر فعالیتهای ابتدائی در تمدنهای دنیای باستان

تجسس و تفحص در آثار و بقایای گذشتگان همواره مورد نظر و علاقه مردم بوده و روایات، شواهد و مدارکی در زمینه این گونه فعالیتها به طور پراکنده باقی مانده است. این گونه فعالیتها با وجودی که صرفاً در اثر علاقه بعضی افراد در گذشته انجام گردیده ولی به هر حال دلیل بر آن است که این انگیزه همواره در اجتماعات بشری وجود داشته و هر گاه که امکانات اجازه می داد به طور جسته و گریخته افرادی برای روشن نمودن وضع زندگی گذشتگان، تشخیص هویت آثار باقی مانده و چگونگی آن فعالیتها انجام داده اند.

با وجودی که علم باستان شناسی در مقام مقایسه با علوم دیگر بسیار جوان می نماید و سابقه فعالیتهای علمی آن احتمالاً به بیش از یک قرن نمی رسد، ولی دامنه فعالیتهای پراکنده برای روشن نمودن آثار باستانی سابقه ای طولانی دارد و تا آنجا که علم باستان شناسی اطلاع می دهد به قرن هفتم پیش از میلاد می رسد. ظاهراً نابونیدوس^۱ آخرین پادشاه بابل که بیشتر اوقات خود را صرف تحقیقات و حفاریات باستانی می نموده در سیپار^۲ در معبد شاماش^۳ دست به حفاری زد و در عمق ۱۸ کوپیت به سنگ تاریخ بنا که به وسیله پادشاه نارامسین^۴، پسر سارگن^۵ از سلسله اکد قرار داده شده بود، برخورد کرد و سپس داستان این عملیات را در کتیبه ای شرح داد آورده اند که مأمون خلیفه عباسی در هنگام مسافرت به مصر سخت تحت تأثیر عظمت اهرام مصر قرار گرفت و دستور داد به منظور جمع آوری اطلاعات بیشتر و یا احتمالاً دستیابی به ذخائری که در زیر این آثار مخفی شده در آنها به کند و کاو پردازند. جای هیچ گونه تردیدی نیست که عملیات مشابهی نظیر آنچه در بالا نقل گردید، به وسیله سلاطین و حکمرانان دیگر در منطقه حکمرانی خود انجام شده که اخبار آن به تدریج در بوته فراموشی قرار گرفته است.

مدارکی که حاکی از فعالیتهای اولیه و روشنگر این گونه عملیات باشد متأسفانه بسیار محدود است. با وجودی که جای هیچ گونه تردیدی نیست که برای حفاظت و نگاهداری آثار قدیمی و استفاده از آنها اقدامات فراوانی توسط سلاطین و فرماندهان و صاحبان تمکن، انجام گردید، ولی از دورانهای گذشته به خصوص قبل از دوران اسلامی اخبار و روایات مستندی برجای نمانده است. ظاهراً اگر مدارک و آثاری هم وجود داشته، در کشمکشهای سیاسی و اضطرابات و جنگها و لشگر کشیها احتمالاً از بین رفته است. این نکته را نیز باید در نظر

1. Nabonidos

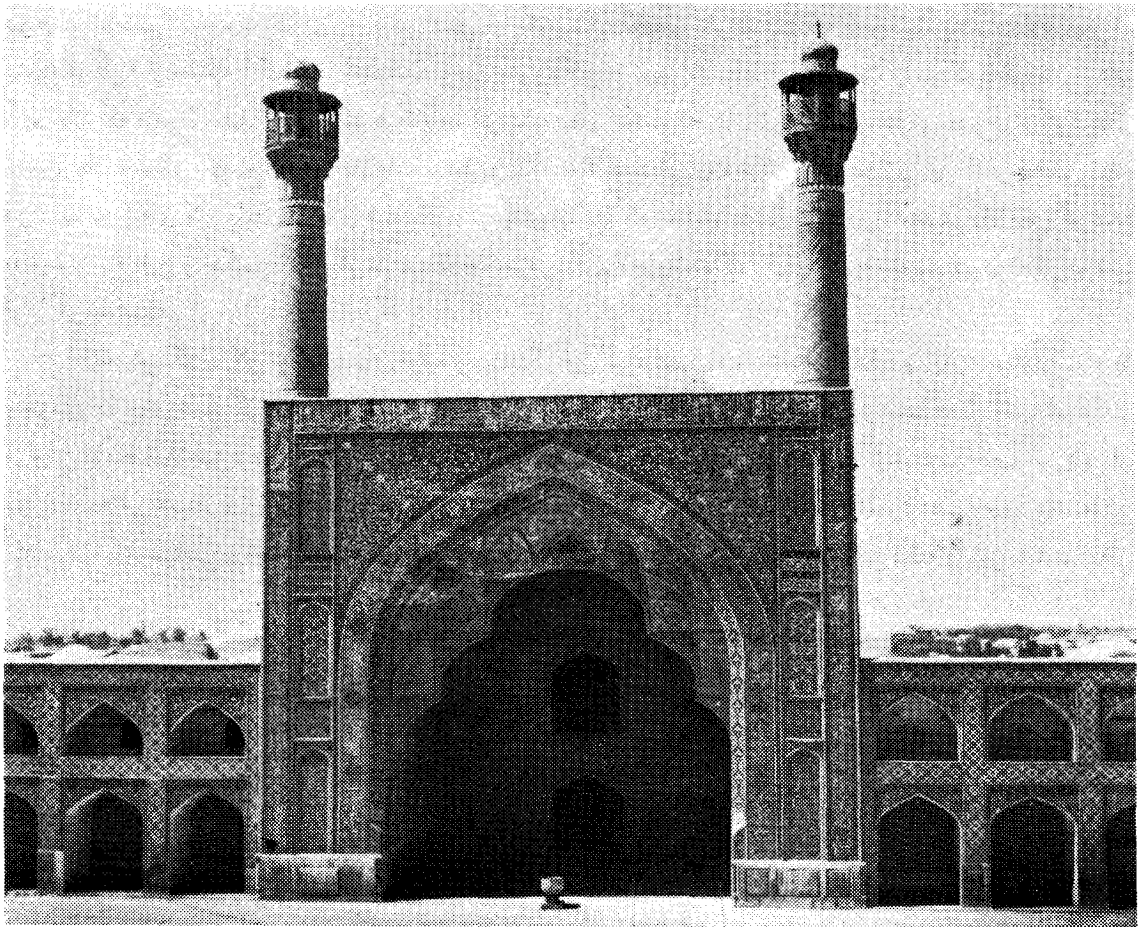
2. Sippar

3. Shamash

4. Naramsin

5. Sargon

داشت که متأسفانه طبق روایات تاریخی، با از بین رفتن یک سلسله بیشتر آثار مربوط به آن سلسله یا حکومت به خصوص مدارکی از قبیل سنگ نبشته‌ها و کتیبه‌ها و حتی نوشتجاتی که حاکی و معرف خدمات و فعالیت‌های آبادانی و یا سازندگی بوده‌اند، به وسیله سلسله بعدی یا تخریب شده و یا به کلی از بین رفته است. این وضعیت که در طول تاریخ پر ماجرای ایران بارها اتفاق افتاده و شواهدی از آن به خصوص در کتیبه‌های سنگی حجاری شده بر صخره کوهها مشاهده می‌گردد، مشکلات و دشواریهایی در شناخت تاریخ گذشته این سرزمین به وجود آورده و کار و فعالیت محققین و دانشمندان را چندین برابر مشکل نموده است. خوشبختانه انگیزه تخریب آثار گذشتگان توسط فاتحین، سر سلسله‌ها، سلاطین و حکمرانان فروکش نموده و به ویژه در اینیه و اماکن مقدسه کمتر به منصفه ظهور رسیده است. بنابراین مدارک بیشتری در حفظ و نگهداری و مرمت آثار باستانی در متن کتیبه‌ها، لوحه‌ها و سنگ نبشته‌ها که به مناسبت این عملیات سودمند در قسمت‌هایی از بناهای مربوط باقی مانده، مشاهده می‌شود. به خصوص بعضی از بناها که مورد توجه و علاقه مردم بوده‌اند طبق کتیبه‌های باقی مانده مکرر مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته و یا قسمت‌هایی به آنها اضافه شده و امروزه متن این کتیبه‌ها و محتویات آنها به صورت مجموعه‌ای ارزنده در آمده که حکایت از داستان و سرنوشت این بناها در ادوار مختلف دارد. یکی از جالب‌ترین و پر اهمیت‌ترین نمونه این گونه بناها که از نظر غنای کتیبه‌ها و لوحه‌های مربوط به تعمیرات و الحاقات گذشته کم نظیر می‌باشد، مسجد جمعه اصفهان است. (شکل ۱) مسجد جمعه فعلی اصفهان در محل مسجد دوره عباسی که طبق نوشته‌های ما فروخی و مقدسی کاملاً از خشت خام ساخته شده بود،

مسجد جمعه اصفهان

بنا گردیده است. نظام الملک وزیر معروف ملک‌شاه سلجوقی مسجد جمعه این پادشاه را در آنجا بنا کرده است.^۱ تاریخچه مسجد و تعمیرات و الحاقات و متن کتیبه‌ها و لوحه‌های مربوط به این عملیات مفصلاً در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان توسط استاد محترم آقای دکتر لطف‌الله هنرفر شرح داده شده و حق مطلب به خوبی ادا گردیده است. علاقه مندان می‌توانند برای کسب اطلاعات بیشتر از آن کتاب یاری گیرند.^۲ لذا در اینجا از تکرار این موضوع که تا اندازه‌ای خارج از بحث ما می‌باشد، خودداری می‌گردد. فقط به بعضی از نکات و اطلاعات جالب آن ذیلاً اشاره می‌شود:

طبق الواح و کتیبه‌های موجود در مسجد جمعه و همچنین اخبار و روایات تذکره نویسان و مورخین، این مجموعه معماری در تاریخ به چهارده قرن گذشته مورد توجه خاص بوده و بنیان خیر به ترتیب در دورانهای خلفای عباسی، سلاجقه، مغول، تیموری، آق‌قویونلو، صفویه، افغان، قاجار و پهلوی یا ساختمانهایی بنا نموده و به مسجد افزوده‌اند و یا در تعمیر بناهای قدیمی همت گمارده‌اند. لذا این مجموعه امروز به درستی معرف سبکهای مختلف و دقایق فنی معماری، تزئینات داخلی و خارجی و خطوط مختلف تزئینی و بتائی در طول چهارده قرن گذشته در ایران و در سطح وسیعتر، جهان اسلام است.

بیش از پنجاه قطعه الواح سنگی، کتیبه‌های کاشیکاری و گچی و آجری از خطوط تزئینی و بتائی در قسمتهای مختلف مسجد از قبیل ایوانها، سردرها، دیوارها، پایه طاقها، محرابها و نقاط دیگر وجود دارد که هر کدام به مناسبت فعالیت خاصی مانند احداث و الحاق قسمتی تازه، تعمیر و مرمت آثار گذشته، به صورت اهدایی و وقفیات نصب و کارگزار شده‌اند که از جهت اهمیت فقط به ذکر نام و نوع آنها اشاره می‌شود:^۳

۱- الواح و کتیبه‌های دوران سلطان ملک‌شاه سلجوقی (خواجه نظام الملک و تاج الملک) سال ۴۶۵ تا

۴۸۵ هجری

۲- کتیبه بعد از حریق مسجد جمعه در سال ۵۱۵ هجری مربوط به ساختمان مجدد و تعمیرات

۳- کتیبه الحاقات و اضافات دوره صفویه در داخل گنبد نظام الملک در دوران سلطنت شاه طهماسب

اول در قرن دهم هجری

۴- کتیبه سنگی توبه نامه شاه طهماسب، قرن دهم هجری

۵- دو لوح گچی در محوطه زیر گنبد نظام الملک

۶- فرمان منع ورود امرای مملکتی به خانه و کاشانه مردم بر روی لوح سنگی (احتمالاً مربوط به دوره

شاه طهماسب صفوی).

۷- کتیبه یک لوح گچی بالای لوح سنگی

۸- کتیبه شاه اسمعیل صفوی در صفا صاحب به مناسبت منع گرفتن پول و صدور حواله به خانه‌ها و

محلات اصفهان مورخ ۹۱۱ هجری

۹- کتیبه شاه طهماسب صفوی مبنی بر فرمان بخشش دو هزار تومان مالیات اصفهان و توابع آن

۱۰- کتیبه محرابهای سنگ مرمر طرفین صفا صاحب به گنبد نظام الملک سال ۹۱۸ هجری

۱- هنرفر، دکتر لطف‌الله، «گنجینه آثار تاریخی اصفهان»، کتاب فروشی تقی، اصفهان سال ۱۳۴۴، صفحه ۶۸

۲- همان مأخذ صفحات ۱۶۸-۱۷۷

۳- اقتباس از کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، دکتر لطف‌الله هنرفر سال ۱۳۴۴، اصفهان صفحات ۱۶۸-۱۷۷. برای کسب اطلاعات بیشتر

به این کتاب مراجعه شود

- ۱۱- کتیبه کاشیکاری داخل صفة صاحب از دوره شاه طهماسب اول صفوی
 - ۱۲- خطوط بتائی در مقرنسهای ایوان صاحب
 - ۱۳- صفحه کاشیکاری برجسته به وسیله استاد ابراهیم بن استاد اسماعیل بناء اصفهانی
 - ۱۴- کتیبه تاریخی اوزون حسن آق قویونلو مبنی بر تعمیرات مسجد جمعه اصفهان مورخ ۸۸۰ هجری
 - ۱۵- کتیبه هلال داخل صفة صاحب به سال ۹۳۸ هجری، عمل یوسف بن تاج الدین بتای اصفهانی
 - ۱۶- کتیبه‌های نماهای خارجی صفة صاحب
- الف- مناره‌ها
- ب- نماهای خارجی ایوان
 - ۱۷- کتیبه نمای فوقانی صفة صاحب به نام شاه عباس دوم مورخ ۱۰۷۰ هجری
 - ۱۸- الواح خارجی صفة صاحب
- الف- لوح کاشی معرق به رنگ زمینه لاجوردی
- ب- لوح کاشی معرق به رنگ زمینه مشکی
 - ۲۰- کتیبه جرز شرقی صفة صاحب به نام آقا سلطان بانوی نیکوکاری که تزئین این صفة به سعی و اهتمام او انجام گرفته است. عمل استاد شمس الدین کاشی تراش.
 - ۲۱- کتیبه سنگاب صفة صاحب. از استاد امین ولد اسماعیل به سال ۱۱۰۲ هجری
 - ۲۲- خطوط و کتیبه‌های واقع در چهل ستونهای طرفین گنبد نظام الملک
 - ۲۳- خطوط بتائی در نماهای خارجی صفة استاد
 - ۲۴- کتیبه‌های داخل ایوان غربی به نام شاه سلطان حسین صفوی و به خط علی نقی امامی
 - ۲۵- خطوط بتائی در اطراف ایوان استاد، عمل محمد امین اصفهانی
 - ۲۶- کتیبه شاه نشین ایوان استاد، عمل ابن شیخ محسن محمد حسن الجزایری مورخ ۱۱۱۲ هجری
 - ۲۷- کتیبه اشعار فارسی در اطراف شاه نشین استاد، مربوط به سال ۱۱۱۲ هجری
 - ۲۸- کتیبه محراب ایوان استاد به خط محمد زمان اصفهانی، به سال ۱۱۱۲ هجری
 - ۲۹- لوحه زیبا به خط نستعلیق در داخل مقرنسهای دیوار رو به روی ایوان استاد به سال ۱۱۱۲ هجری
 - ۳۰- کتیبه‌های اطراف پنجره‌های مشبک کاشی در یازده لوحه، عمل ابوالمعالی النقیب الحسینی سال ۱۱۱۲ هجری
- ۱۱۱۲ هجری
- ۳۱- کتیبه اشعار طرفین پنجره مشبک به خط نستعلیق، عمل استاد کاشیکار محمد امین ابن محمد مؤمن
 - ۳۲- کتیبه گچ بری محراب مسجد اولجایتو مربوط به سلطان محمد خدا بنده اولجایتو و وزیر دانشمند او محمد ساوی، سال ۷۱۰ هجری
- ۳۳- کتیبه در چوبی مسجد اولجایتو، عمل استاد حسین بن استاد شاه میرزای
 - ۳۴- کتیبه لوح سنگی دالان حوضخانه مبنی بر وقف یک باب خانه توسط آقا رضا ولد استاد فخر الدین شوشتری، سال ۱۰۷۳ هجری
 - ۳۵- کتیبه سر در بیت‌الثناء عماد دوران سلطان محمد بن بایسنقرین شاهرخ تیموری
 - ۳۶- الواح و کتیبه‌های ایوان شمالی مسجد معروف به ایوان درویش، دوره شاه سلیمان صفوی سال ۱۰۹۳ هجری
 - ۳۷- کتیبه‌های خطوط کوفی در شاه نشین ایوان درویش
 - ۳۸- خطوط بتائی در طاق ایوان درویش